

Kao prilog dodat je na kraju *Arheografski prikaz kopija prve redakcije Žitija Aleksandra Nevskoga u zbornicima*, ali u taj prikaz nisu ušli Lavrentjevski i Pskovski II ljetopis, jer su prema riječima autorovim: »Oba (ta — M. M.) ljetopisa često bila predmet pažljivih paleografskih proučavanja«.

Uz popis upotrijebljenih kratica (str. 213—214), monografiji je dodat indeks naziva književnih djela (str. 215—220) i kazalo imena. Na kraju je kazalo šifara upotrijebljenih rukopisa.

Monografija je popraćena sa četrnaest ilustracija (naslova, paleografskih tablica, minijatura, ikona, fotografija crkava i manastira, geografskih mapa, sheme književnog historijata »Slova o propasti ruske zemlje«).

Djelo J. K. Begunova zanimljivo je i po metodologiji rješavanja postavljenoga problema i po rezultatima do kojih je došao. U svakom slučaju, autor — po obrazovanju historičar — nije zapustio u svome radu ni filološku, ni paleografsku stranu. Stoga su i njegova tekstološka istraživanja vrijedna pažnje kao primjer kako treba izdavati spomenike stare književnosti.

Malik Mulić

K. MIRČEV — HR. KODOV, Енински апостол, старобългарски паметник от XI в., Издателство на Българската Академия на Науките, Sofija, 1965, 264 str.

Eninski apostol, novi staroslavenski spomenik, pronađen je 1960. u staroj crkvi sela Enina u centralnoj Bugarskoj, sjeverno od Kazanlička. Nesumnjivo ide u staroslavensko doba, te je po svojim paleografskim i jezičkim osobinama opravdano ocijenjen kao spomenik prvorazredne važnosti, osjetno popunjavajući praznine među ostalim malobrojnim staroslavenskim rukopisima sa više različitih aspekata.

Spomenik je sačuvan kao fragmenat od svega 39 listova u teško oštećenom stanju. Listovi od 11a—19b su potpuno upropašteni, od njih su sačuvani samo sitni mali oderci sa vrlo malo teksta. Listovi od 24—37 su također u velikoj mjeri oštećeni, kako sa bočnih strana, tako i na gornjim krajevima — nedostaju gornji redovi. Na mnogim mjestima u pergamentu su rupe, a na više mjesta listovi su istruli.

Sačuvani tekst nema ni početka, ni kraja, ali ono što je sačuvano sačinjava sadržajnu cjelinu. Sadrži apostolska čitanja počev od 35-te sedmice poslije Pedesetnice do Velike subote i kalendarski ciklus od 1 septembra do 3 oktobra sa odgovarajućim antifonima, prokimenima i alilujarima za svaki dan. Prema računanju Kodova, autora paleografske analize, čitava knjiga mogla je prvobitno imati oko 215—220 listova, pa je od toga na početku izgubljeno vjerovatno oko 15 sveščica, a na kraju oko 7.

Osnovni dio knjige (str. 8—161) sadrži fotoreprodukcije u originalnoj veličini svih sačuvanih listova sa naporednom transkripcijom teksta za svaku stranu. Pri tome izdanje teksta je izvršeno prema najstrožijim

naučnim zahtjevima: kontinuirani tekst je rastavljen na zasebne riječi, sačuvane su skraćenice, title i interpunkcija originala. Teško čitljiva ili nejasna slova rekonstruirana su u kvadratnim zagradama, potpuno nečitljivi tekst obilježen je tačkama prema vjerojatnom broju izgubljenih slova.

Eninski apostol pisan je sigurnom i iskusnom rukom sa dobro oformljenim i izrazito individualnim stilom. Kodov karakteriše pismo kao »obiknoveno, delovo ustavno pismo« (str. 165). Bolje bi bilo reći nekaligrafski ustav, jer se pojam poslovnog pisma u novijoj paleografiji primjenjuje na neknjiško pismo (zapisi, fragmenti i dr.), koje se odlikuje svojim specifičnim oblicima za pojedina slova (isp. V. Mošin, Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici, Slovo 15—16, Zgb., 1965, str. 155—157). Scriptura continua ima jedini znak interpunkcije — tačku, čiju upotrebu Kodov označava kao sasvim »slučajnu i besprincipnu, lišenu bilo kakvog sintaktičkog ili logičkog smisla« (str. 179). Ne bih se mogla složiti s ovom karakteristikom, jer ovdje (uz pojedine nedosljednosti) tačka dolazi, kao i u svim drugim najstarijim spomenicima, za razdvajanje smisaonih cjelina u rečenici prema potrebi fiksiranja pauza pri liturgijskom recitovanju teksta. Na pr. **СЕГО РАДИ НЕ ОУВОНИ СА** · **ЕГДА СЪМЪЩАЕТЪ СЪ ЗЕМЛѦ** · **И ПРѢВРАЩАЖЪ СЪ ГОРЫ ВЪ СРДЦА МОУРЪСКАѦ** · (str. 109, l. 26b): tačka ovdje u ulozu zarezu logično razdvaja glavnu i sporedne rečenice. Kao karakterističnu osobinu izdavač podvlači tip »visećeg« pisma: slova su pisana pod linijom, kao što je to uobičajeno kod starih glagoljskih rukopisa, a od najstarijih ćirilskih u Listićima Undoljskog. Slova su blago naklonjena nadesno, slično Savinjoj knj., Sluckom psalt. i dr.

U paleografskoj analizi Kodov se posebno zaustavlja na obliku svakog slova pojedinačno, ističući arhaički karakter, kako pisma uopće, tako i posebno niza slova, naročito *a, d, e, ž, z, m, omega, c* sa repićem u retku, *č* sa čašom kvadratnog oblika, bliskog glagoljskomu slovu, *ě* i *q*. Posebno je zanimljivo slovo *ę* sa lomljenim bokovima i odsječnim vrškom gornjeg ugla. Dovodeći ga u vezu sa sporadičkom pojavom takvog oblika u Samuilovoj ploči, Rejmskom jev., Slovima Grigorija Bogoslova, Arhangeljskom jev. i dr., Kodov tumači kasniju pojavu ovog oblika u Dobromirovu jev. i Čustendilskom palimpsestu kao zakašnjelu reminiscenciju. Njegova hipoteza o vezi takvog oblika sa prvobitnim oblikom glagoljskog **Δ** sa presječenim vrškom nije mnogo uvjerljiva. Privlači pažnju i **ю** obrnutog oblika (jedanput u primjeru **ВЪЗЛЮБЕНЕ** 36b 6—7), koje je inače poznato i u nekim bugarskim, makedonskim i ruskim spomenicima.

Eninski apostol je očevidno najuže vezan za glagoljsku tradiciju. Kodov upozorava na glagoljska slova **Ѹ** (4 puta), **Ѻ** (2 puta), **ѻ** (jedanput), kao i na spomenuti oblik ćirilskog *č* koje potsjeća na glagoljsko slovo. Analogno tome i ćirilsko ligaturno **ѡ** (mj. **ѡѡ**) dovodi u vezu sa glagoljskim oblikom. Isto tako stilizovanje slova **M** je nesumnjivo učinjeno prema glagoljskom slovu. Nepoznavanje slova **ksi** i **psi** u tekstu (**АлександрѦ, псалмѦхѦ**) upućuje takođe na glagoljsku osnovu spome-

nika; kao brojka ž dolazi na l. 37b, gdje je ovo slabo vidljivo slovo pogrešno razriješeno kao č s ovalnom čašom: ovaj oblik slova č uopće ne dolazi u rukopisu, a brojka 60, koju izdavač hoće da ispravi u 90, stoji potpuno pravilno, jer isti broj od 560 mučenika dolazi u analognom podatku i u Ostromirovu jevanđelju. Odsustvo jotovanih oblika za je, je, jg, kao i česta upotreba ě m. ja (koje se ipak sreće 8 puta), analogno Savinoj knjizi, moglo bi se tumačiti utjecajem glagoljskog predložka. Sa svoje strane mogu podvući i glagoljski utjecaj na brojni sistem, posebno kod brojeva drugog desetka prema jonskom sistemu — sa inverzijom: āī, ēī, ŕī i t. d.

Kod pisara Eninskog apostola prevladava fonetski pravopis. Pored pisanja kc i nc mjesto grčkih ksi i psi on dosljedno provodi i pisanje grč. grupe ππ sa ηπ: *англѣ, евангелие, ганѣрѣна*, što na pr. nije slučaj u Savinoj knjizi. Ali je daleko značajnija upotreba samo jednog jera ѣ, koju poznaje ne samo izvjestan broj rukopisnih spomenika (Undolj. l., Maked. l., Rejm.), već i najveći broj sačuvanih epigrafskih spomenika sa čitave južnoslavenske jezičke teritorije (isp. moj članak Poluglasovi u staroslavenskim epigrafskim spomenicima, Slovo 17). Kodov smatra da upotreba ѣ ili њ nije mjerodavna za ubikaciju pravopisnih škola. U odlomku o kraticama navedeni su svi slučajevi skraćenih nomina sacra, od kojih 17 imaju strogo utvrđeni oblik, dok se izvjestan broj javlja nedosljedno (na pr. *бл҃годѣтѣ*, ali *бл҃годѣти*, *бл҃годѣтни*, ili *дво*, ali *приснодѣвѣ* i sl.). Naročito se to zapaža kod skraćenica nastalih zbog ekonomije u prostoru. Nadredna slova javljaju se sa titlom i bez nje, ali najčešće to nisu uobičajena nadredna slova utvrđenih skraćenica, već jednostavno propuštena slova, u najvećem broju slučajeva na kraju retka.

Geometrijsko-floralni ornament rukopisa — dvije zastavice i inicijali — ima dosta analogija sa iluminacijom najstarijih glagoljskih rukopisa i može biti okarakterisan kao narodno-fantastična varijanta vizantijskog stila, ili po terminologiji Buslajeva kao narodna teratologija (Mošin, Ornament južnoslovenskih rukopisa XI—XIII veka, Radovi ND BH VII, knj. 3, Sarajevo, 1957, str. 26—36).

Kodov opravdano datira Eninski apostol sredinom XI v., stavljajući ga naporedno sa Hilandar. l., Undolj. l., a možda i Sav. knj., a smatra ga starijim od Dobromirova jev. iz početka XII v.

Jezična analiza u obradi Mirčeva obuhvata pregled fonetskih osobina (str. 201—211), morfologiju (str. 211—216), sintaksu (str. 216—222) i leksiku (str. 223—226), iza čega dolazi dragocjeni rječnik (str. 227—257), te na kraju redosljed apostolskih čitanja (str. 258), indeks psaltirskih stihova (antifona, prokimeni, alilujarija i pričasnih (str. 259—261) i indeks tropara koji su navedeni sa bogoslužbenim uputama (str. 262—263).

U odjeljku o fonetici posebnu pažnju privlači pitanje poluglasnika, koji je predstavljen samo sa ѣ. Ako se izdvoji nekoliko slučajeva konvencionalne vokalizacije etimološkog ѣ > e u korjenskim slogovima (*честѣнаго, жезлѣ, ѡбещникѣ, ѡшелица, праведни*) i sl., pa rijetko i u sufiksima (*людеиѣ, рожден сѣ, тѣлесехѣ, ницѣи*) i sl. uz odsustvo vokali-

zacije poluglasa, dobiva se utisak da poluglas još čuva svoju fonetsku vrijednost i da ovo stanje vjerojatno predstavlja karakteristiku dijalekta onog kraja gdje je spomenik nađen. Pored navedenih slučajeva redukcije autor ne navodi primjere sa sekundarnim poluglasom koji se javlja, kako u grčkim riječima na pr.: γανγρονα, винъзантїиска, βεβστατιе, tako i u slavenskim na pr.: жрѣтѣвож, прѣдѣзѣрѣхъ (u posljednjem primjeru između z i r). Ovi usamljeni slučajevi sekundarnog poluglasa takođe idu u prilog velikoj starini spomenika. Kod vokalnih grupa гъ, лъ autor je u izdanju istaknuo, ali u analizi se nije zaustavio na zanimljivoj refleksi ro u riječi: провомахченица.

Uz pravilnu upotrebu jusova, izdavač nalazi jedini slučaj ѡ > ж u riječi ѡтъѡ вѣж, što tumači kao rezultat otvrdnjavanja suglasnika c. S druge strane ima slučajeva zamjene ж > ѡ: a) kod glagola имѣти—имѣтъ, имѣши, имѣша, što se tumači kao rezultat morfološke analogije i b) kod participijalnih oblika глѣща, глѣще, вѣсѣдоуѣщими, приемаще, kao i u ličnim oblicima глѡ, глѡтъ što se javlja i u drugim staroslavenskim spomenicima.

Promjenu нь > нж autor tumači kao rezultat pojačanog izgovora koji izaziva ponovnu nazalizaciju ньн > нж (analogno вѣв, сѣс u savremenom bugarskom). Alternacija ж > оу konstatovana je u primjerima незмоудно, незмоудѣтъ, alternacija ѡ > ѣ грѣдѣцаго. Značajna je pojava vrlo raširene sufiksalne kontrakcije kod pridjeva, participa, imperfekta i imenica. Autor ističe i činjenicu otvrdnjavanja niza suglasnika c, dz, d, n, l, r, kao i odsustvo jotacije i epentetskog l. Ove navedene pojave, uz niz drugih, odražavaju određeni stadij evolucije bugarskog jezika na dotičnoj teritoriji.

U analizi sintakse pisac se zaustavlja na genitivno-akuzativnom obliku, različitoj upotrebi dativa, posebno u atributivnoj ulozi, finalnom i apsolutnom dativu, kao i na dr. padežima, bespredložnim i predložnim glagolskim konstrukcijama, upotrebi prijedloga u odnosu na grčki original, enklitikama itd.

Ne može se precijeniti značaj leksičke građe koju autori pažljivo analiziraju i iscrpno registruju u rječniku. Izdvaja se grupa riječi koja je dosada bila poznata samo iz mlađih rukopisa, kao тѣщеглашение, козлогласованне, листопадъ, богоневѣста, благочиненне, доможивѣцъ i dr. S druge strane velik je broj riječi uobičajenih i u ostalim staroslavenskim spomenicima, kao поко(нъ), ликовати, трѣвище, постѣница i dr. Osobito se autor zaustavlja na riječima кандилница, винъзаниїска i toponimu одринѣ, izrazima полуоуоцѣ i полуоудѣне za sjever i jug i na moravizmu папежоу, koji je u vezi sa imenima nekih zapadnih svetaca u kalendaru Ohridskog apostola sugerirao Kuljbakinu hipotezu o moravskom porijeklu tog kalendara. U odjeljku o prevodu grčkih riječi konstatuju se primjeri ropskog, pa i nepravilnog prevođenja pojedinih mjesta. Bogata i u mno-

gome originalna leksika Eninskog apostola govori o jednoj zasebnoj, još neproučenoj verziji praksapostola u okviru staroslavenskog kanona. Kao najstariji sačuvani rukopis apostola Eninski spomenik moraće se prvenstveno uzeti u obzir pri tražanju za prvobitnim tekstom.

U vezi s time dobivaju naročitu važnost podaci kalendara, kojima izdavači nisu posvetili pažnju. U nemogućnosti da se na ovom mjestu provede analiza eninskog kalendara (kojoj će biti posvećen zaseban članak) možemo ipak konstatirati dvije značajne činjenice. Poređenje eninskog kalendara s kalendarima najstarijih praksapostola, Ohridskog i Slepčenskog, i najstarijih aprakosa, Ostromirova, Asemanova, Savine knjige, Jevandelja popa Jovana, Vračanskog, pa i Trnovskog tetrajevanđelja, pokazuje da je eninski tekst u jednu ruku najbliži tekstu Ohridskog i Slepčenskog apostola, a u drugu ruku stoji u najjužoj vezi s južnoslavenskim predloškom Ostromirova jev., i to ne samo po sadržaju podataka, već i po njihovu redosljedju. Ima više podataka koji se nalaze samo u ovim tekstovima i kojih nema u drugima, a opet ima i takvih koji se nalaze samo u Eninskom apostolu i koji se neočekivano pojavljuju u kasnijim rukopisima, kao u Trnovskom. Dobiva se utisak da je ovaj tip kalendara, zajednički najstarijem aprakosu i najstarijim praksapostolima, stvoren u ono vrijeme kada su se rodile ove skraćene verzije staroslavenskog Novog Zavjeta.

Olga Nedeljković

A. V. SOLOVIEV, *Le testament du gost Radin*. Mandićev zbornik. U čast o. dra. Dominika Mandića prigodom njegove 75-godišnjice života. Rim 1965, str. 141—156.

Ovaj prilog, kojemu je autor dodao i tekst poznate oporuke »gosta« Radina iz g. 1466. na francuskom jeziku (152—155), samo je, s nekim manjim promjenama, prijevod njegova članka iz časopisa »Pregled« II, Sarajevo 1947, 310—318, kako to on i sam napominje (143). Unatoč tome nije suvišno i sada obratiti pažnju na taj prilog, jedno zato što on u francuskom prijevodu postaje pristupačan stranoj znanstvenoj javnosti, a, zatim, i zbog toga što razmak od gotovo dvadeset godina, koje ga dijele od njegova originala, dopušta da se on danas u cjelini i u nekim važnijim pojedinostima ispravniije ocijeni.

Iznenaduje, prije svega, da Solovjev u uvodu koji bi trebalo da bude historiografske prirode, ne prikazuje uopće razvoj pitanja vezanih za taj dokument u dosadašnjoj literaturi.

Otkad je Č. Truhelka g. 1911. iznio na javu dotada nepoznatu oporuku »gosta« Radina i uz to je popratio svojom studijom,¹ ona je

¹ Č. Truhelka, *Testamenat gosta Radina*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXIII, 1911. Usp. i prilog istog pisca: *Još o testamentu gosta Radina*, na i. mj. XXV, 1913. — U latiničkoj transkripciji donio sam tekst oporuke, prema originalu, u »Izvorima za hrvatsku povijest« (priredila N. Klaić) II, 1958, 66—70.